

УДК:616-001.17-037+547.466

ВИВЧЕННЯ ДИНАМІКИ ЦИТОКІНІВ У ПОТЕРПІЛИХ ЗА ТЯЖКИХ ОПІКІВ ДЛЯ ОЦІНКИ ТЯЖКОСТІ СТАНУ І ПРОГНОЗУ

О. М. Коваленко, Д. В. Мальцев, В. Є. Казмірчук, А. О. Коваленко
Національний медичний університет імені О. О. Богомольця МОЗ України, м. Київ

STUDYING OF THE CYTOKINES DYNAMICS IN THE INJURED PERSONS IN SEVERE BURNS FOR ESTIMATION OF A STATE SEVERITY AND PROGNOSIS

O. M. Kovalenko, D. V. Mahltsev, V. E. Kazmirchuk, A. O. Kovalenko

Тяжкість перебігу термічної травми залежить не лише від площі і глибини ураження, а й реактивності та резистентності організму [1]. Дані досліджень свідчать про важливу роль підвищеного рівня циркулюючих цитокінів, які продукують Т- і В-лімфоцити, моноцити, макрофаги і кератиноцити, у патофізіологічних процесах після опіку [2 – 6]. Досягнення клінічної імунології у вивченні механізму запалення при опіках дозволяють вважати цитокіни перспективними біомаркерами [7]. Сьогодні найбільша доказова база накопичена лише щодо деяких з них. Встановлено, що за концентрацією у сироватці ФНП- α , ІЛ-1 β та ІЛ-10 можна оцінити тяжкість стану хворого, ризик виникнення ускладнень, безпосередній і віддалений прогноз [3]. ФНП- α запускає каскад прозапальних середників у хворих за термічної травми [8]. Крім індукції запалення, цей медіатор здатний активувати ліпопротеїліпазу і завдяки цьому мобілізувати ліпідні з жирових депо, що спричиняє за тривалого процесу кахексію. ФНП- α сприяє підвищенню резистентності організму до інфекційних агентів, температури тіла, проте, за його гіперпродукції — можливе зменшення скоротливої здатності міокарда, виникнення артеріальної гіпотензії [4, 5]. ІЛ-1 β також має прозапальний ефект і продукується під впливом ФНП- α . Цей медіатор опосередковано сприяє підвищенню проникності стінки судин в зоні запалення, виникненню лейкоцитозу і нейтрофіліозу, формуванню клітинної інфільтрації вогнища, за

надмірної продукції — може зумовлювати негативні гемодинамічні й метаболічні ефекти [6]. ІЛ-10, навпаки, має протизапальні властивості і чинить контррегуляторну дію щодо ФНП- α та ІЛ-1 β [9]. Незважаючи на велику кількість досліджень, присвячених вивченню балансу цитокінів за тяжких опіків, їх результати часто є суперечливими [4 – 10].

Мета роботи: вивчити динаміку концентрації ФНП- α , ІЛ-1 β та ІЛ-10 у сироватці крові потерпілих за

тяжких опіків, оцінити можливість їх застосування як біомаркерів тяжкості стану і прогнозу.

МАТЕРІАЛИ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Обстежені 35 потерпілих з опіками віком від 15 до 65 років, індекс тяжкості ураження 60 од. і більше, госпіталізованих до Центру термічних уражень і пластичної хірургії Київської МКЛ № 2 у період 2010 – 2013 рр. У хворих виявлені глибокі дермальні і субдермальні опіки.

Реферат

Вивчено динаміку концентрації у сироватці крові фактору некрозу пухлин- α (ФНП- α), інтерлейкінів (ІЛ-1 β , ІЛ-10) у 35 хворих з тяжкими опіками і можливість застосування цих показників як біомаркерів тяжкості стану і прогнозу ускладнень. За результатами дослідження встановлено, що концентрація ФНП- α на 8 – 10-ту і 19 – 21-шу добу після травми найкраще характеризує загальну площу опіку, концентрація ІЛ-1 β на 8 – 10-ту добу — тяжкість глибокого ураження і тривалість лікування, концентрація ІЛ-10 на 19 – 21-шу добу після травми — тяжкість глибокого ураження. Гіперреактивність, зумовлена збільшенням продукції ФНП- α , ІЛ-1 β та ІЛ-10, свідчить про підвищений ризик виникнення ускладнень. Навпаки, гіпо- і ареактивність при поширених і глибоких опіках свідчить про підвищений ризик летальності. Концентрацію у сироватці ФНП- α , ІЛ-1 β та ІЛ-10 доцільно використовувати як біомаркери тяжкості стану хворих і прогнозу перебігу патологічного процесу.

Ключові слова: опіки; маркери прогнозування; хірургічне лікування, цитокіни.

Abstract

Dynamics of a blood serum concentration of tumor necrosis factor- α (TNF- α), interleukines (IL-1 β , IL-10) in 35 patients, suffering severe burn, and possibility of application of these indices as biomarkers of the severity state and the complications prognosis, were studied. During the investigation there was established, that TNF- α concentration on the 8 – 10th and 19 – 21th day after trauma does the best for characterization of a burn total area, while the IL-1 β concentration on the 8 – 10th day after trauma — the deep affections severity and the IL-10 concentration on the 19 – 21th day after trauma — the deep affections severity. Hyperreactivity, caused by enhanced production of TNF- α , IL-1 β and IL-10, witnesses the raised risk of development of the organs complications. And adversely, hypo- and areactivity in extended and deep burns witnesses about enhanced risk of lethality. The blood serum concentration of TNF- α , IL-1 β and IL-10 is expedient to use as a biomarkers of the patients state severity and for the course prognosis of pathological process.

Key words: burns; markers of prognostication; surgical treatment; cytokines.

Термічними агентами були: полум'я (у 19 хворих), острік (у 13), високовольтний струм (у 3). Загальну площу опіку і площу глибокого термічного ураження визначали у відсотках (табл. 1).

Концентрацію ФНП- α , ІЛ-1 β та ІЛ-10 у сироватці крові визначали в динаміці лікування: на 2 – 3-тю добу після травми – в стадії опікового шоку, на 8 – 10-ту добу – в стадії гострої опікової токсемії, на 19 – 21-шу добу – в стадії септикотоксемії.

Хворим проводили інтенсивну терапію за протоколом, що включав інфузійну підтримку, ентеральне харчування й парентеральне живлення, антибактеріальну терапію, застосування препаратів крові. Хірургічне лікування здійснювали у ранньому післяшовковому періоді (на 3 – 7-му добу після травми) шляхом висічення некротизованих тканин і одномоментного виконання аутодермопластики або тимчасового закриття ран заміниками шкіри з подальшим застосуванням аутодермопластики.

Концентрацію цитокінів ФНП- α , ІЛ-1 β та ІЛ-10 у сироватці крові визначали за методом твердофазного імуоферментного аналізу з використанням реактивів

виробника "Вектор—Бест" (Російська Федерація). Основними реагентами у наборі для визначення вмісту цитокінів були моноклональні антитіла до досліджуваних молекул, сорбовані на поверхні лунок полістирольного планшета. Діапазон досліджуваної концентрації: від 0 до 1500 пг/мл. Нормативні величини, задекларовані виробником: концентрація цитокінів у сироватці крові від 0 до 10 пг/мл.

Статистична обробка отриманої інформації проведена шляхом здійснення структурного та порівняльного аналізу з використанням комп'ютерної програми Microsoft Excel. Отримані дані оброблені з застосуванням методу варіаційної статистики за t -критерієм Ст'юдента з обчисленням показника довірчої ймовірності p (параметричний критерій) та числа знаків Z за Ю. В. Урбахом (непараметричний критерій). Різницю вважали вірогідною при $p < 0,05$ і $Z < Z_{0,05}$. Для оцінки взаємозв'язку між досліджуваними показниками використовували метод лінійної кореляції.

РЕЗУЛЬТАТИ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ

Результати статистичної обробки даних щодо концентрації ци-

токінів у сироватці крові хворих наведені у табл. 2. У зв'язку з малою кількістю спостережень, значною розбіжністю показників у варіаційних рядах в деяких спостереженнях середні величини були недостатньо репрезентативні, тому при визначенні вірогідності різниці використовували не тільки параметричний, а й непараметричний критерій. У варіаційному ряду концентрації ФНП- α на 8 – 10-ту добу виключене одне "вискакуюче" значення (концентрація 1297 пг/мл), що критично впливало на репрезентативність середньої величини. Встановлені особливості динаміки статусу цитокінів: концентрація ФНП- α у сироватці крові була найбільшою в стадії шоку, потім зменшувалася і трималася на середньому рівні в стадії токсемії і септикотоксемії.

У хворих відзначали суттєве збільшення концентрації у сироватці ІЛ-1 β в стадії токсемії і максимальне її зменшення – в стадії септикотоксемії. В стадії шоку виявляли високу концентрацію ІЛ-10, а в стадії токсемії – її значне зменшення. В стадії септикотоксемії спостерігали збільшення концентрації ІЛ-10, проте, не до такого рівня, як в стадії шоку (рис. 1).

Таблиця 1. Площа термічного ураження і тривалість лікування хворих у стаціонарі

Показник	Середня величина, $\bar{x}$	Середнє квадратичне відхилення, σ	Похибка середньої величини, m	Min	Max	95% ДІ
Загальна площа опіку, %	41,20	23,51	5,25	12	80	31,0 - 51,4
Площа глибокого ураження, %	20,75	23,61	5,27	0	80	10,45 - 31,05
Тривалість лікування у стаціонарі, дні в	43,30	30,67	6,8	2	135	30,0 - 56,6

Таблиця 2. Результати статистичного аналізу концентрації цитокінів у сироватці крові хворих

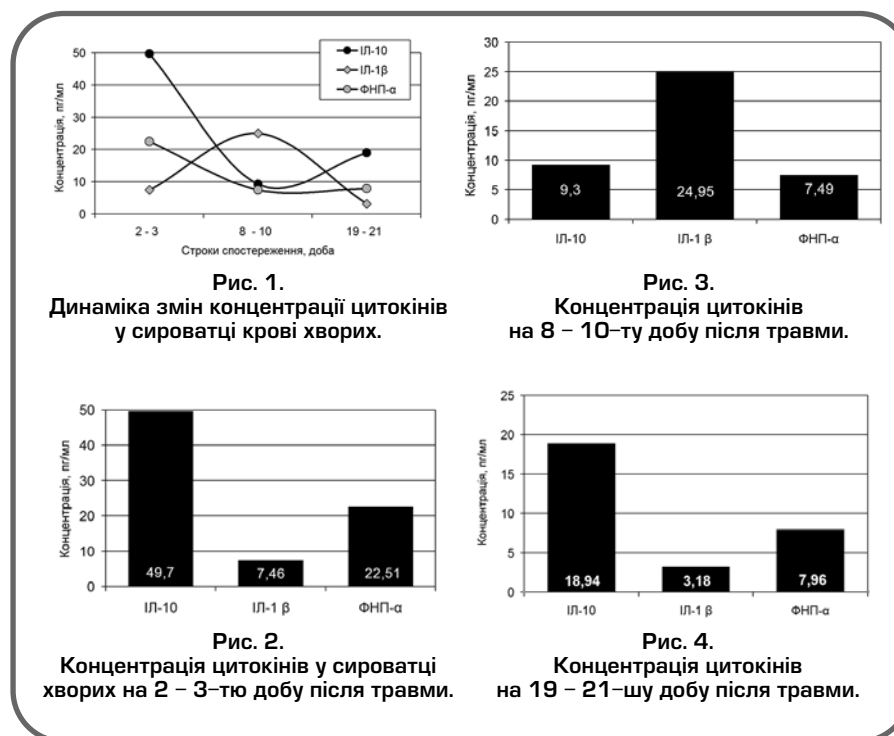
Показник	Період дослідження, доба	Середня величина, $\bar{x}$	Середнє квадратичне відхилення, σ	Похибка середньої величини, m	Min	Max	95% ДІ
ФНП- α	2 – 3-тя	22,51	56,63	12,60	1,9	261,1	3,10 - 44,30
	8 – 10-та	7,49	4,43	1,18	5,2	19,8	5,19 - 9,79
	19 – 21-ша	7,96	5,67	1,79	2,9	20,8	4,46 - 11,46
ІЛ-1 β	2 – 3-тя	7,46	17,42	3,89	0,8	81,0	0,70 - 14,08
	8 – 10-та	24,95	50,94	16,10	0,2	181,3	0,40 - 55,95
	19 – 21-ша	3,18	1,64	0,51	1,2	6,3	2,19 - 4,17
ІЛ-10	2 – 3-тя	49,74	113,74	25,4	3,0	386,3	0,04 - 99,44
	8 – 10-та	9,30	6,96	1,86	4,7	18,5	5,70 - 12,90
	19 – 21-ша	18,94	21,38	6,74	1,6	63,0	5,64 - 32,14

Концентрація ФНП- α була найбільшою на 2 – 3-тю добу, ніж в інші строки спостереження ($p < 0,05$; $Z < Z_{0,05}$). Натомість, вміст ІЛ-1 β був максимальним на 8 – 10-ту добу у порівнянні з таким на 2 – 3-тю і 19 – 21-шу добу ($p < 0,05$; $Z < Z_{0,05}$). Концентрація ІЛ-10 була більшою на 2 – 3-тю добу, ніж на 8 – 10-ту ($p < 0,05$; $Z < Z_{0,05}$). Концентрація ІЛ-1 β у сироватці крові в стадії токсемії була більшою, ніж інших цитокінів у цей період ($p < 0,05$; $Z < Z_{0,05}$). Концентрація ФНП- α на 2 – 3-тю добу була більшою, ніж ІЛ-1 β ($p < 0,05$; $Z < Z_{0,05}$), проте, не відрізнялася від рівня ІЛ-10 ($p < 0,05$; $Z < Z_{0,05}$). В той же час, концентрація ІЛ-10 в стадії шоку була більшою, ніж ІЛ-1 β , проте, не відрізнялася від концентрації ФНП- α , а на 19 – 21-шу добу була більшою, ніж інших цитокінів ($p < 0,05$; $Z < Z_{0,05}$).

Високу концентрацію ІЛ-10 та ФНП- α і низький рівень ІЛ-1 β відзначали на 2 – 3-тю добу після травми (рис. 2).

Чим більшою була площа ураження, особливо глибоких опіків, тим вищим був рівень ІЛ-10 у сироватці крові. При формуванні післяопікової запальної реакції спочатку продукувався ФНП- α , а дещо згодом – ІЛ-10 як компенсаторний механізм для попередження гіперзапалення. У хворих за різної тяжкості термічної травми відзначали різну динаміку реактивних змін, зокрема, більш ранню фазу інтенсивної продукції ФНП- α – за глибоких опіків (тому вже на 2 – 3-тю добу виявляли переважання ІЛ-10) і пізнішу – за поверхневих опіків.

На 8 – 10-ту добу після травми спостерігали високу концентрацію

ІЛ-1 β і порівняно низький рівень ФНП- α та ІЛ-10 (рис. 3). У ці строки реалізувалася стадія токсемії, пов'язана з реперфузійним синдромом. Проводили етапну некректомію, що спричиняло додаткову травму з формуванням посттравматичної запальної реакції. Ці особливості визначили відмінності показників балансу цитокінів у стадії токсемії у порівнянні з такими у стадії шоку.

На 19 – 21-шу добу після травми відзначали високу концентрацію ІЛ-10 і нижчий рівень ФНП- α та ІЛ-1 β (рис. 4).

Максимальне підвищення рівня ФНП- α у ранній період після термічної травми зумовлене властивостями цього цитокіну, який ініціює каскад прозапальних середників. Навпаки, у стадії токсемії інтен-

сивність запалення найкраще характеризує концентрація ІЛ-1 β . Підвищення рівня ІЛ-10 у стадії гіповолемічного шоку і септикотоксемії вважають проявом захисної реакції для попередження формування SIRS, оскільки саме ці строки найбільш критичні щодо виникнення тяжких гемодинамічних розладів і поліорганної недостатності, спричинених неконтрольованим системним запаленням.

Для вивчення можливих зв'язків між концентрацією досліджуваних цитокінів у сироватці крові, загальною площею опіків, їх глибиною, тривалістю лікування хворих у стаціонарі проведений кореляційний аналіз (табл. 3). Встановлений позитивний кореляційний зв'язок середньої сили між концентрацією у

Таблиця 3. Результати кореляційного аналізу у концентрації у сироватці цитокінів, загальної площі, глибини опіків і тривалості лікування хворих у стаціонарі

Показники	ФНП- β			ІЛ-1 β			ІЛ-10		
	доба			доба			доба		
	2-3-тя	8-10-та	19-21-ша	2-3-тя	8-10-та	19-21-ша	2-3-тя	8-10-та	19-21-ша
Загальна площа опіків	< 0,3	0,676	0,674	< 0,3	0,369	0,497	< 0,3	0,383	< 0,3
Площа глибоких опіків	< 0,3	< 0,3	< 0,3	< 0,3	0,937	-0,399	< 0,3	-0,312	0,625
Тривалість лікування у стаціонарі	-0,336	0,438	< 0,3	< 0,3	0,808	< 0,3	-0,308	< 0,3	0,486

сироватці ФНП— α на 8 — 10—ту і 19 — 21—шу добу після травми з загальною площею ураження. Не виявлено кореляцію між поширенням опіків і концентрацією досліджуваних цитокінів на 2 — 3—тю добу.

Відзначений сильний позитивний кореляційний зв'язок між концентрацією ІЛ— 1β , площею глибоких опіків та тривалістю лікування на 8 — 10—ту добу після травми. Позитивний зв'язок середньої сили встановлений між концентрацією у сироватці ІЛ—10 та площею глибоких опіків на 19 — 21—шу добу. Постраждали з опіками представляли гетерогенну групу, вони надходили з різних місць, різними були причина термічної травми, преморбідний фон, що визначало відмінності реактивності хворих протягом періоду лікування. Вміст ФНП— α найсильніше корелював з загальною площею опіків, концентрацію цього цитокіну доцільно визначати як на 8 — 10—ту, так і 19 — 21—шу добу після травми. Тяжкість стану хворого, пов'язану з глибоким опіковим ураженням, доцільно оцінювати шляхом визначення концентрації у сироватці саме ІЛ— 1β у стадії токсемії. Чим більша площа глибокого опіку, тим вищий рівень ІЛ— 1β в стадії токсемії. В стадії септикотоксемії тяжкість стану, зумовлену площею глибоких опіків, визначали за концентрацією у сироватці ІЛ—10, а не ІЛ— 1β . Кореляційні зв'язки між концентрацією досліджуваних цитокінів і тривалістю лікування постраждалих у стаціонарі виявляли, як правило на 2 — 3—тю і 8 — 10—ту добу госпіталізації. Клінічні наслідки за тяжких опіків визначаються, насамперед, поширенням глибокого ураження.

Отримані результати дозволяють вважати, що прогноз опікової травми вирішувався протягом перших 2 тиж після її виникнення. Концентрація у сироватці ІЛ— 1β на 8 — 10—ту добу була найкращим біомаркером для оцінки тривалості лікування; вміст ФНП— α більш інформативний для визначення тяжкості стану потерпілого, що зумовлене загальною площею опіку (як поверхневого, так і глибокого); рівень ІЛ— 1β — тільки площею глибокого ура-

ження і оцінки інтенсивності післяопераційної запальної реакції при некретомії. Саме другий тиждень після травми, а саме — 8 — 10—ту добу, вважають найкращим періодом для інформативної оцінки як тяжкості стану потерпілого, пов'язаної з реалізацією реактивних змін у відповідь на термічне ураження, так і прогнозу перебігу хвороби. Проте, кореляційні зв'язки між загальною площею опіків, їх глибиною і тривалістю лікування хворого у стаціонарі не встановлені, це підкреслює те, що тяжкість стану хворого і прогноз залежать не тільки від глибини і площі термічного ураження, а й від реактивних змін, що відбуваються в організмі постраждалого.

Гіперреактивність (концентрація цитокінів більше 50 пг/мл) асоційована з підвищеним ризиком ураження внутрішніх органів і ЦНС, таку закономірність відзначали щодо всіх досліджуваних медіаторів. Надвисока концентрація ФНП— α у сироватці крові відзначена у хворих при ураженні нервової системи, зокрема, 1297 пг/мл — у хворого при травмі високовольтним струмом, у якого виявлені набряк мозку і судорожний синдром; 261 пг/мл — у хворих за наявності алкогольного делірію та респіраторного дистрес—синдрому. Ці дані узгоджуються з результатами наших попередніх досліджень щодо високої концентрації ФНП— α у сироватці крові при пароксизмальних станах з ураженням ЦНС — скроневій епілепсії та рефрактерній мігрени без аури. Значне підвищення вмісту цього цитокіну у сироватці пояснюється його додатковим локальним продукуванням мікроглією головного мозку внаслідок вивільнення прозапальних цитокінів після нападу. Значне підвищення рівня ІЛ— 1β та ІЛ—10 у сироватці, навпаки, асоціювалося з ураженням внутрішніх органів, (респіраторний дистрес—синдром, міокардит, гепатит, пневмонія, нефрит), причому, вміст медіаторів не перевищував 368 пг/мл. Важливо відзначити, що жоден хворий за високого вмісту цитокінів не помер, що свідчило про виражену інтенсивність системного запалення або протизапальної відповіді, а три-

валість їх лікування у стаціонарі вірогідно не перевищувала таку у хворих за помірної концентрації досліджуваних цитокінів. Навпаки, у 3 хворих, які померли, відзначали гіпо— чи ареактивність (концентрація прозапальних цитокінів менше відповідно 10 і 5 пг/мл), незважаючи на наявність глибоких і поширених опіків. Гіпорективність вважаємо надзвичайно несприятливою ознакою, що свідчила про високу ймовірність летального наслідку, особливо за великої площі й глибини ураження. Її можна порівняти з високодозовою імунною толерантністю у пацієнтів при онкологічних захворюваннях під час термінальної стадії хвороби, і, можливо, ці стани мають спільні механізми патогенезу. У хворих за наявності обмежених опіків стан гіпорективності асоційований з повільним відторгненням некротизованих тканин і патологічно інтенсивним утворенням рубців у фазу реконвалесценції. Запальна і протизапальна відповідь у різні періоди опікової хвороби має здебільшого захисне, адаптаційне значення. Найбільш небезпечним є саме стан гіпорективності, асоційований з несприятливим прогнозом хвороби. Отримані дані є додатковим аргументом щодо перегляду терапевтичної стратегії за тяжких опіків, в багатьох ситуаціях необхідно проводити не протизапальну терапію, а імунотерапевтичні заходи для відновлення адекватної імунореактивності і резистентності організму постраждалого.

ВИСНОВКИ

1. Встановлено системну гіперпродукцію прозапальних цитокінів (ФНП— α і ІЛ— 1β) і протизапальних цитокінів (ІЛ—10) у хворих за тяжких опіків. Найвищий рівень ФНП— α спостерігали у стадії опікового шоку, що зумовило формування посттравматичної запальної реакції; ІЛ— 1β — у стадії токсемії, що пов'язане з виконанням численних операцій некретомії, що спричинило формування постопераційної запальної реакції; ІЛ—10 — в стадії шоку і септикотоксемії як контррегуляторний протизапальний ефект для попередження формування синдро-

му системної запальної відповіді з негативними гемодинамічними й метаболічними змінами.

2. Визначення концентрації ФНП- α , ІЛ-1 β та ІЛ-10 у сироватці крові можна використовувати як біомаркер тяжкості стану потерпілих і прогнозу при опіках. Концентрація ФНП- α в стадії токсемії і септикотоксемії характеризує загальну тяжкість термічного ураження, ІЛ-1 β в стадії токсемії — тяжкість глибокого ураження та очіку-

вану тривалість лікування хворого у стаціонарі, ІЛ-10 у стадії септикотоксемії — тяжкість глибокого ураження. Саме 8 — 10-та доба після опікової травми є найбільш зручним періодом для оцінки як тяжкості стану потерпілого, так і прогнозу перебігу хвороби.

3. Наявність гіперреактивності, пов'язаної з інтенсивним продукуванням ФНП- α , ІЛ-1 β та ІЛ-10 (концентрація більше 50 пг/мл), свідчить про підвищений ризик ви-

никнення органних ускладнень, причому, висока концентрація ФНП- α — ураження ЦНС, ІЛ-1 β та ІЛ-10 — внутрішніх органів, проте, вона не асоційована з летальними наслідками. Навпаки, гіпо- і ареактивність (менше відповідно 10 і 5 пг/мл) за поширених і глибоких опіків свідчить про підвищений ризик летальності, а за наявності обмежених опіків — є маркером подожження загоєння ран та інтенсивного утворення рубців.

ЛІТЕРАТУРА

- Jaffer U. Cytokines in the systemic inflammatory response syndrome: a review / U. Jaffer, R. G. Wade, T. Gourlay // HSR Proceedings in Intens. Care Cardiovasc. Anesth. — 2010. — N 2. — P. 161 — 175.
- Lantos J. Burn trauma induces early Hmgb1 release in patients: its correlation with cytokines / J. Lantos // Shock. — 2010 — Vol. 33, N 6. — P. 562 — 567.
- Are serum cytokines early predictors for the outcome of burn patients with inhalation injuries who do not survive? / G. G. Gauglitz, C. C. Finnerty, D. N. Herndon [et al.] // Crit. Care. — 2008. — Vol. 12, N 3. — P. 81.
- TNF- α decreases infection-induced lung injury in burn through negative regulation of TLR4 / T. B. Tsay, M. C. Yang, P. H. Chen [et al.] // J. Surg. Res. — 2013. — Vol. 179, N 1. — P. 106 — 114.
- Сорокіна О. Ю. Динаміка прозапального цитокіну — чинника некрозу пухлин у хворих з тяжкими опіками / О. Ю. Сорокіна // Харк. хірург. школа. — 2010. — № 3 (41). — С.94 — 98.
- The role of interleukin-1 in wound biology. Part II: In vivo and human translational studies / Y. Hu, D. Liang, X. Li [et al.] // Anesth. Analg. — 2010. — Vol. 111, N 6. — P. 1534 — 1542.
- Abdel-Hafez N. M. A study on biomarkers, cytokines, and growth factors in children with burn injuries / N. M. Abdel-Hafez, Y. Saleh Hassan, T. H. El-Metwally // Ann. Burns Fire Disast. — 2007. — Vol. 20, N 2. — P. 89 — 100.
- Tumor necrosis factor-related apoptosis-inducing ligand promotes microvascular endothelial cell hyperpermeability through phosphatidylinositol 3-kinase pathway / H. W. Stagg, K. A. Bowen, D. A. Sawant [et al.] // Am. J. Surg. — 2013. — Vol. 205, N 4. — P. 419 — 425.
- Changes in serum contents of interleukin-6 and interleukin-10 and their relation with occurrence of sepsis and prognosis of severely burned patients / H. Zhou, J. J. Tu, Y. Huang [et al.] // Zhonghua Shao Shang Za Zhi. — 2012. — Vol. 28, N 2. — P. 111 — 115.
- Temporal cytokine profiles in severely burned patients: a comparison of adults and children / C. C. Finnerty, M. G. Jeschke, D. N. Herndon [et al.] // Mol. Med. — 2008. — N 14. — P. 553 — 560.

